

GAZDASÁG ÉS ERKÖLCS

ERDŐ PÉTER*

A TANULMÁNY VÁZLATA

1. Milyen szempontból foglalkozik a gazdasággal az Egyház?
2. A közgazdaság mint tudomány az Egyház társadalmi tanításának fényében
3. A gazdaság mint tevékenység az Egyház társadalmi tanításában
4. A gazdasági rendszerek az Egyház társadalmi tanításának fényében

Kulcsszavak: erkölcs, gazdaság, tudomány, keresztény Egyház társadalmi tanítása, gazdasági rendszerek.

*

1. Milyen szempontból foglalkozik a gazdasággal az Egyház?

A kereszténység hosszú története során mind a teológia, mind az egyházfegyelem síkján, mind pedig a hívő közösségek életében gyakran megjelentek olyan kérdések, amelyeket ma gazdasági jellegűeknek tekintünk. Ezek sorában visszatérő, kiemelkedő jelentőségű és sokat tárgyalt téma volt például a kamat illetve a kamatszedés tilalmának kérdése. Ugyanakkor azonban hiába keresnénk részletesen kidolgozott gazdasági elméleteket az Egyház belső történetében. Maga Jézus nem a gazdasági sikeresség módszerét tanította, s az Egyház sem tekintette feladatának, hogy ilyen értelemben vett gazdaságtudománnyal foglalkozzék. Ezek a problémák mindig *erkölcsi* vonatkozásban merültek fel. Mindig az volt a kérdés, hogy az emberi cselekvés mikor felel meg a teremtő és megváltó Isten akaratának. Manapság a teológusok leginkább az Egyház társadalmi tanításának keretében foglalkoznak a gazdaság problémáival. Ez a tanítás pedig az erkölsteológia területére tartozik, annak – sajátosan bonyolult tárgyára tekintettel – napjainkra meglehetősen önállóvá vált részét alkotja.

A gazdasággal kapcsolatos egyházi felfogás bemutatásának megkönnyítése végett a gazdaság szó háromféle értelmét szokás megkülönböztetni: „a gazdaságot mint *tudományt*, mely a gazdagodásra irányuló viselkedéseket és azoknak egy egész rendszerbe való integrálódását vizsgálja; a gazdaságot mint bizonyos alanyok (egyének, vállalkozások, szervezetek, állam) *tevékenységét*; és a gazdaságot mint gazdasági *rendszert*, vagyis olyan intézményeket és szabályokat, amelyeknek keretében az alanyok tevékenysége folyik”¹. A gazdaság fenti három értelme egymással szervesen összefüggő valóságokat jelöl, ám a vizsgálat szempontjából mégis meg szokás különböztetni őket. Az itt említett második és harmadik jelentés elsősorban a tényekhez és nem annyira az elméletekhez kötődik. Éppen ezért az Egyház társadalmi tanítása elsősorban ezekre reagál.

A gazdaság léte számára mindenesetre előfeltétel az a tény, hogy az emberi élet társadalmi formációkban, csoportokban folyik. A köztudatban leginkább ott jelenik meg problémaként a gazdasági tevékenység, ahol a

* A szerző: Erdő Péter (Budapest, 1952.) római katolikus pap, teológus, kánonjogász, egyetemi tanár, a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagja (2007). A *Pápai Lateráni Egyetemen* kánonjogi doktorátust szerzett. 1983-ban habilitált a budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémián. 1998 és 2003 között a *Pázmány Péter Katolikus Egyetem* rektora. Tudományos szakterülete az egyházjog, illetve a középkori kánonjogtörténet és egyháztörténet. A *Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo* (Róma), *Stephan Kuttner Institute of Medieval Canon Law* (München), és az *Associatio Winfried Schulz* (Berlin) elnökségi tagja. 2005-től a *Magyar Katolikus Püspöki Konferencia* és az *Európai Püspöki Konferenciák Tanácsának* elnöke (2005, újraválasztották 2011). Esztergom 82. érseke (2002) bíboros (2003). 2001-től a *European Academy of Sciences and Arts* (Salzburg) tagja.

¹ DUCHINI, FRANCESCA, *Economia in Dizionario di Dottrina Sociale della Chiesa. Scienze sociali e Magistero*, a cura del Centro di ricerche per lo studio della dottrina sociale della Chiesa, Milano 2004, 280.

javak, szolgáltatások létrehozása, elosztása vagy a közös tevékenység megszervezése kapcsán nézeteltérésekre kerül sor, illetve ahol az ilyen működéssel kapcsolatos intézmények hívják fel magukra a figyelmet.

2. A közgazdaság mint tudomány az Egyház társadalmi tanításának fényében

A XIX. század közepéig az Egyház tanításában a gazdaságtudomány egészével szemben egyfajta bizalmatlanság volt megfigyelhető. A gondolkodásnak a gazdaságban érvényesülő módja ugyanis pusztító, veszélyesnek és megtévesztőnek tűnt.² Így a keresztény gondolkodók arra érezték hivatást, hogy a társadalmi, gazdasági valóságot, annak működését az igazságos társadalom építésének távlatába állítsák.³ XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában azonban olyan utalásokat is megfogalmazott (44. és 45. pont), amelyek bátorították a tudományos eszmecserét a társadalmi, gazdasági területen is, mégpedig a szaktudományok autonómiájának elismerésével.⁴ A közgazdaságtudomány katolikus művelői azonban viszonylag korán érzékelték magában a szaktudományban is bizonyos világnézeti előfeltevéseket, melyek szerintük kritikára szorultak. Mindenekelőtt az *ember* túlzottan individualista felfogását bírálták, továbbá a társadalom materialista jellegű szemléletét, melyben a javak azonosítása vagy meghatározása elsősorban hedonista nézőpontból történik. Azt is észrevételezték, hogy a gazdaságtudomány világán belül nem talál a szakma eszközöket a saját filozófiai kiindulópontjának, különösen a fent említett egyoldalúságoknak a korrigálására.⁵ A két világháború közti időben aztán a keresztény reflexió – elismerve a közgazdaságtudomány jelentős eredményeit – törekedett az egész gazdasági tevékenység céljának megvilágítására. Ahogyan XI. Piusz pápa a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában (43. pont) hangsúlyozta, a gazdaságban is működik az emberi szabadság, döntéseket hoz az ember, ezeknek pedig a teremtő Istentől megjelölt célra kell irányulniuk. Végső soron egy teljesebb emberkép alapján értelmezett közjót kell szolgálniuk.⁶

A II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű rendelkezésében (36. pont) már azt hangsúlyozza, hogy a tisztességes, tudományos kutatás sosem kerül valódi ellentmondásba a hittel, mert az evilági realitás és a hitben megragadott valóság egyaránt Istentől ered. Vannak tehát a teremtett dolgoknak és magának a társadalomnak is saját törvényei. Ezeket az embernek fel kell fedeznie és használnia kell, mégpedig rendezett módon, a Teremtő akaratának megfelelően (vö. uo.). És itt érkezünk el a gazdaság és erkölcs viszonyának alapvető megállapításához, nevezetesen annak felismeréséhez, hogy a gazdasági életben tevékeny ember is valódi emberi cselekvéseket végez, vagyis tudatos és szabad. Nem csupán élettelen csavar egy elvont logika szerint működő, az embertől független, mintegy matematikai gépezetben, hanem lehetősége és feladata, hogy felelősen válassza meg céljait és az azokhoz vezető eszközöket. Tehát akárcsak a politikában, a gazdaságban is, minden ellenkező látszattal szemben igaz, hogy az ember felelős a tetteiért, hogy az erkölcs hatálya az életnek ezekre a területeire is kiterjed. Tehát nem szolgáltatathatjuk ki a politikát az embertől elvonatkoztatott hatalom logikájának éppúgy, ahogyan a gazdaságot sem az embertől, az emberi élettől elvonatkoztatott, matematikainak látszó törvényszerűségek pusztja működésének. Ha ez valahol mégis megtörténik, akkor előbb-utóbb a klasszikus értelemben vett elidegenedés valósul meg, amelynek következménye társadalmi kataklizma lehet. Az Egyház társadalmi tanítása felhívja a figyelmet arra, hogy a piac, ha figyelmen kívül hagyja a társadalmi hasznosságot, és csak a vállalkozó nyereségét tekinti célnak, „embertelen és elidegenült berendezkedés létrejöttét teszi lehetővé” (Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma, 348.).

3. A gazdaság mint tevékenység az Egyház társadalmi tanításában

Amikor a gazdaság és erkölcs viszonyát vizsgáljuk, akkor gyakran a gazdasági tevékenységre gondolunk, és azt nem mint pusztá tárgyi társadalmi valóságot tekintjük, melyhez az ember erkölcsileg különféleképpen viszonyulhat, mint mondjuk az anyagi javakhoz, hanem úgy szemléljük, mint emberi cselekvések összességét. Hiszen a gazdasági tevékenység, bár sokszor úgy érezhetjük, hogy az egyes emberek egyéni döntéseitől szinte függetlenül, öntörvényű valóság, valójában tudatos és szabad emberi cselekvésekből tevődik össze. Ezért van helye a gazdasági cselekvésekkel kapcsolatban is a felelőségnek, ezért nem lehet a gazdaságot pusztá öntörvényű technikának felfogni, mellyel kapcsolatban bizarrnak vagy érzélgősnek

² Vö. uo.

³ Vö. uo.

⁴ Vö. uo.

⁵ Uo.

⁶ Vö. uo.

tűnhetne a moralizálás. A gazdaság annyiban van alávetve az erkölcsi megítélésnek, amennyiben emberi cselekvésekből áll, vagyis teljes egészében.

A *Quadragesimo anno* hangsúlyozza, hogy a gazdasági tevékenység nem a legfőbb jó és nem az egyetlen cél, hanem alárendelt eszköz, amely Isten tervében kap értelmet és üdvösségre segítő értéket (43. pont). Tehát a gazdasági tevékenységet a maga sajátos törvényszerűségei és módszerei szerint kell folytatni, de az erkölcsi rend keretében oly módon, hogy megfeleljen annak a tervnek, amelyet maga Isten alkotott az emberről (*Gaudium et Spes* 64.). Mint annyiszor, itt is az emberkép, az ember fogalma, az ember valósága a központi kérdés. Amíg nem válaszoltunk meg arra, hogy ki az ember, azt is csak töredékesen és esetlegesen tudjuk megítélni, hogy mi a jó az embernek, hogy mit értünk például az életkörülmények javításán. Miközben tehát az ember maga és családja megélhetéséért dolgozik, arra kell törekednie, hogy tevékenysége a társadalom javát is szolgálja. Ezzel hozzájárul Isten tervének kibontakozásához a történelemben (uo. 34.). A II. Vatikáni Zsinat által meghirdetett nemes eszmény háttérében világos teológiai megfontolások rejlenek. Mégis sajátos színt ad nekik a hatvanas évek összefüggésrendszere. Az a közhangulat, amely optimista módon hitt a haladásban, és úgy vélte, hogy a természettudományok és a technika fejlődése itt, a földön mindenki számára megszerzi a lehető legnagyobb boldogságot. A fejlődés határtalanságának ez az illúziója, valamint a fejlődésnek a mennyiségi növekedéssel való kimondatlan azonosítása azonban hamarosan kijózanodáshoz vezetett. A nyersanyagok és energiahordozók kimerülésének lehetőségét, a környezetszennyezés problémáját egyre élelkebben érzékeli az emberiség. Ugyanakkor egyre inkább megjelenik a köztudatban az a felismerés is, hogy a tudatos emberi tevékenység olyan természeti rendszereket és működéseket érint, amelyeket csak részben ismerünk. Újra érezhetjük a varázslóinas ijedelmét, aki esetleg olyan erőket szabadít fel, amelyekben aztán nem tud uralkodni. A bonyolultság élménye sokakban megzavarta a felelősség érzetét. Az erkölcsi reflexió szempontjából sokan nem a vallási vagy világnézeti, hanem a természettudományokat illető agnoszticizmus álláspontjára helyezkednek mondván: a világ minden összefüggését tökéletesen úgysem ismerhetjük, a tudományok minden felfedezése új kérdéseket vet fel. Ezért cselekvéseink igazi, teljes hatásrendszerét sem láthatjuk át. Így értük teljes értelemben felelősséget sem vállalhatunk.

Ehhez a lehangoló érzethez járul gyakran a tehetetlenség élménye is. Nem is csupán magasabb emberi szempontok érvényesítése területén, hanem például a környezetszennyezés vonatkozásában is, gyakran sikerül világosan és nagy egyetértéssel megjelölni a problémákat. Sokszor megoldásuk vagy kezelésük módját is meg lehet határozni. Mégis nem egyszer azt tapasztaljuk, hogy a felismert szükségességhez a gazdaság működése nem igazodik, hogy a meghatározott időn belüli profitszerzés logikája akadályozza ezekben a veszélyeknek az elhárítását. Mintha valamiféle forgószél sodorná az emberiséget.

Ez a fajta lesújtó élmény különösen a válságok hatására néha átcsap a gazdasági cselekvéssel kapcsolatos közgondolkodásra is. Az átlagember a gazdaság működését is – nem kis részben a globalizáció következtében – olyan bonyolultnak érzi, hogy rászokik a felelősséget elutasító, rövidtávú gondolkodásra.

Az Egyház társadalmi tanítása az egyes ember és az emberiség teljes értelemben vett javát tartja szem előtt. Ezért beszél az emberi méltóságról, különösen a munka összefüggésében, ahogyan II. János Pál pápa teszi például *Laborem exercens* kezdetű enciklikájában (15. pont). Hangsúlyozza, hogy az emberi munka nem csak a gazdaságra irányul, hanem személyes értékekkel is jár. Ugyanígy a gazdaságban sem elegendő a pénzügyi nyereség növelésére, valamint a termékek fölötti rendelkezés és a hatalom kiterjesztésére törekedni, hanem tiszteletben kell tartani az emberi személy méltóságát is. Ez azonban ismét csak teljesebb emberképet kíván. Manapság gyakorivá vált az ember méltóságáról olyan értelemben beszélni, hogy fájdalomtól mentes állapotban legyen, esetleg tiszta körülmények között. Eredendően azonban a szónak bibliai értelme van. A teremtéstörténetnek arra a kijelentésére épül, hogy Isten az embert saját képére és hasonlatosságára alkotta. Az emberi értelem, az emberi szabadság és az örök életre szóló hivatás ennek a méltóságnak a megnyilvánulása. Ebben az értelemben a gazdasági kényszerek egyoldalú fokozása erkölcsileg aligha igazolható. Hasonlóképpen nem igazolható a gazdasági vagy politikai célok érdekében történő manipuláció, amely az emberi tudatot úgy befolyásolja, hogy megkerüli, kizárja a szabad mérlegelést. Az agresszív reklám például néhol szinte a kultúra központi formanyelveként jelenik meg, és már nemcsak a fogyasztói magatartást, hanem a politikai vagy világnézeti viselkedést is befolyásolja alá vonja. Ezek és hasonló tapasztalatok alkalmasak arra, hogy sokakban a tehetetlenség érzését keltsék fel, ami ismét csak önfeloldozást jelent a morális követelmények alól. Ebben az összefüggésben a katolikus teológia évtizedekkel ezelőtt fölvetette már a *strukturális bűn* kategóriájának kérdését. Eszerint a társadalom működésébe épült, és az erkölccsel ellenkező vagy annak érvényesülését kiszorító struktúrák mintegy strukturális bűnt alkotnak, mely ránehezedik egyénre és társadalomra. Erre a helyzetre egyes teológiai kísérletek megoldásként a forradalmi teológiát javasolták, amely szerint a viszonyok erőszakos átalakítása, vagyis a forradalom, társadalmi szinten a megtérés szinonimája lehetne. Ezt azonban a hivatalos egyházi

tanítás nem fogadta el, mégpedig nem csupán kétes politikai következményei miatt, hanem elsősorban azért, mert a bűn a szó szoros értelmében egyéni, személyes emberi cselekedet, nem pedig kollektív valóság. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a közösség működését is súlyosan befolyásolhatja. Ezért az Egyház társadalmi tanításának 2004-ben kiadott kompendiuma részletesen beszél a „bűn struktúráiról” (119, 193, 232, 446, 566). A bűn drámájáról szólva ez a szentszéki dokumentum kijelenti: „A bűn misztériuma kétfajta sebet okoz: az egyik magában a bűnösben jelenik meg, a másik a felebaráthoz való viszonyában. Ezért beszélhetünk személyes és társadalmi bűnről: bizonyos szempontból minden bűn személyes bűn, más szempontból pedig mindegyik társadalmi bűn, annyiban és azért, mert társadalmi következményei is vannak” (117.). A felebarát említése eben az összefüggésben egy sajátosan mai problémára is felhívja a figyelmet. Korunk embere talán részben az új kommunikációs formák és a virtuális valóság hatására is, egyre inkább individualizálódik. Egyre gyakoribb a névtelen egyedként való egymás mellett élés. Az ember mindennapjainak egyre kisebb része zajlik eleven közösségben. Ezért mondják egyes szerzők, hogy a mai ember mellől eltűnt a felebarát. Nehezen tudjuk érzékelni, hogy kit és hogyan szeressünk magunk körül, kinek mire van szüksége és mi válik javára. Sokkal könnyebb egy képernyőn megjelenő számlaszámra pénzt utalni vagy telefonhívás díjával segíteni valamilyen célkitűzést.

A bűn struktúráiról szólva az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma külön utal a gazdasági vonatkozásokra. Kijelenti: „az Isten akaratával, valamint az embertárs javával ellentétes cselekedetek és magatartások, továbbá az ezek által gerjesztett struktúrák ma döntően kétfélék: ’Az egyik a profitra való kizárólagos törekvés, a másik a hatalomvágy, amely saját akaratát törekszik rákényszeríteni másokra, és pedig (...) bármi áron’” (119. pont; vö. II. János Pál, *Sollicitudo rei socialis*, 37. pont).

Mindezek fényében azt látjuk, hogy nem pusztán egy sajátosan szakmai logikát követő gazdasági cselekvés áll szemben az ember magasabb szükségleteit is tiszteletben tartó etikai értékelés igényével, hanem a gazdasági ésszerűséget emberi ösztönök (pl. birtoklási vágy, hatalomvágy) szolgálatába állító, és a valóság többi részétől elszigetelő emberi magatartás egy másik emberi hozzáállással, amely magának az embernek és a valóságnak tágabb horizontját tartja szem előtt. A kétféle szemlélet különbözősége megmutatkozik a gazdasági tevékenység céljának és eszközeinek megválasztása során is.

4. A gazdasági rendszerek az Egyház társadalmi tanításának fényében

Az emberi cselekvés elsődleges céljainak megvalósítását olyan mozgástér segítheti, amelynek gyakorlati kereteit az egyes gazdasági rendszerek jelölik ki. Éppen ez az az ismérv, amely szerint az Egyház társadalmi tanítása ezeket a rendszereket minősíti. A *Quadragesimo anno*ban XI. Piusz pápa a társadalom keresztény helyreállításáról is szól az evangélium szellemében (149. pont)⁷. Tehát a XX. század közepéig elsősorban a gazdasági élet szabályozó elveinek működésében látták az erkölcsi követelmények érvényesítésének biztosítékát. XII. Piusz pápa azonban a szabadság elvének jegyében azt hangsúlyozta, hogy az Egyház nem utasít el kategorikusan bizonyos kormányzati formákat, feltéve hogy azok alkalmasak a polgárok javának szolgálatára, és az egyének megadják azt a tiszteletet és azt az életlehetőséget, amelyet a személy méltósága megkíván⁸. XXIII. János pápa a *Mater et magistra*ban (39. pont) a gazdasági világot az egyes polgárok egyéni vagy egymással társult kezdeményezéséből fakadó alkotásnak nevezte. Ebben az optimista megközelítésben sem merült azonban feledésbe, hogy az üdvösség és a teljes szabadulás a maga egészében nem ezen a világon érkezik el, hanem csak az eljövendőben (*Gaudium et Spes* 40-45.). II. János Pál pápa továbbmegy ennek a gondolatmenetnek a kifejtésében. Szerinte az Egyház nem részesíti előnyben egyik vagy másik gazdasági modellt, feltéve hogy azok kellően tisztelik az ember méltóságát és megadják a szükséges lehetőséget arra, hogy az ember teljesítse küldetését a világban (*Sollicitudo rei socialis*, 41; vö. *Centesimus annus*, 43.). Az egyházi társadalmi tanítás tehát a közgazdaságtan és a társadalomtudományok eredményeit nem kívánja figyelmen kívül hagyni, azonban saját ítéletet alkot és felszólítja az egyes embert is, hogy keresse a közjó előmozdításának lehetőségét, hiszen a hatékony gazdasági rendszerek a különböző történelmi körülmények keretein belül születnek, ám nem automatikusan, hanem felelősségteljes emberek cselekvésének eredményeként, akik a problémákat társadalmi, gazdasági, kulturális összefüggéseikben vizsgálják és így kívánják megoldani (vö. *Centesimus annus*, 43.). Ez a megállapítás pedig a mai körülmények között a kölcsönös összefüggés globális szövedékében is a teljes hatásrendszer figyelembevételére helyezi a hangsúlyt.

Itt térünk vissza a bonyolultság problémájához. Igaz, hogy a rendkívül gyorsan fejlődő informatika olyan tömegű adat gyors kezelését teszi lehetővé, amelyről korábban nem is álmodhatott az emberiség, a rendszer

⁷ Vö. uo. 283.

⁸ Vö. uo. 283.

adta válaszok mégis az általunk feltett kérdésektől függenek. Tehát nekünk, embereknek kell újra és újra megküzdenünk azért, hogy az összefüggések rendszerében olyan szempontok is megjelenjenek, amelyek az emberi méltóság, szabadság és a legteljesebb, legnemesebb értelemben vett közjó érvényesülésére vonatkoznak. Ezeknek a kérdéseknek és válaszoknak a beépítése a gazdasági döntéshozatalba, sőt a gazdasági rendszerek struktúráiba, olyan feladatnak látszik, amelynek megoldásán a gazdasági működés erkölcsi minősége, és végső soron, a földön az emberhez méltó élet – vagy egyáltalán az élet – lehetősége múlik. Ezért hangsúlyozza a 2009-es Afrika-szinódus, hogy a legjobb globalizáció a szolidaritás globalizációja.⁹

A kihívás komolyságát fokozza az informatikai forradalom hatása az erkölcsi tudatra és az emberi cselekvésre. Kétségtelen tény, hogy a világhálóval nem csupán a tömegtájékoztatás vagy az ismeretszerzés egy újabb eszköze jelent meg, hanem a valóságnak egy új rétege, új szintje. Ha Arnold Gehlen azt írhatta, hogy az emberi beszéd visszahatott a fogalmi gondolkodás fejlődésére, és ezzel az általunk felfogott benyomások tömegében úgy segítette eligazodásunkat, hogy a fogalmakban megvalósuló elvonatkoztatással tehermentesítést hajtott végre, akkor ma hasonló horderejű változás körvonalai rajzolódnak ki. A fogalmak sajátos jellegű létezéséről a görög filozófusok idea-tana után a középkori filozófiában az arisztotelészi örökséget mintegy felszabadító Aquinói Szent Tamás mérsékelt realizmusa vázolt fel sajátos elképzelést. A fogalmak eszerint nem csupán nevek, hanem valamilyen sajátos valóságuk van. Ez a sajátos típusú fogalmi valóság, ennek módszeres kezelése adott nagy lendületet a természettudományok újkori fejlődésének. Ha a fogalmak világa is egy sajátos szintű valóságot hordoz, akkor a világháló által megjelenített virtuális valóság egy új típusú tehermentesítő funkciójával szintén sajátos értelemben vett realitásként jelentkezik. Ha a korábbi etikai gondolkodás a fogalom – ítélet – következtetés pilléreire építő logika mentén ragadta meg az egyes helyzetekben lehetséges emberi magatartások értékét, akkor az újabb szintű informatikai tehermentesítés világában is benne rejlik a bonyolultabb valóságra való magasabb szinten szimbolikus erkölcsi reflexió lehetősége. A rendszergazda pedig maga az ember. Nekünk kell keresnünk az egyre bonyolultabb valóságok részleteiben is az emberi teljességhez, és így végső soron Isten akaratához való helyes kapcsolódás lehetőségét.

Erre a nagy problémára egyetlen és végleges megoldás valószínűleg nem létezik. Állandó, elkötelezett és elszánt törekvésre van szükség a gazdaság minden szereplője, a társadalom minden tényezője, végső soron minden erkölcsileg tudatos ember részéről.

*

© DKE 2013

<http://www.southeast-europe.org>
dke@southeast-europe.org

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*

Erdő Péter: Gazdaság és erkölcs. *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 1. (2013 tavasz) 5 p.

Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*

⁹ SINODO DEI VESCOVI (II. ASSEMBLEA SPECIALE PER L'AFRICA), *Elenco finale delle proposizioni*, Roma, 24. ottobre 2009, prop. 31.; ed. *Enchiridion Vaticanum* 26, Bologna 2012, nr. 1146.